

BENT JENSEN: *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede*. København, Gyldendal 2002. 523 s.

När det gäller Sovjetunionens historia gäller inte samma regler som beträffande historieforskning och historieskrivning om andra länder. Anledningen är att Sovjetunionen var en kommunistisk stat och att kommunismen är en ideologi med anspråk på att vara ett alternativ som handlingsprogram för politik och ekonomi i Danmark och andra länder. För dem, som bekänner sig till denna ideologi och dess marxistiska grunder, existerar inte normen *sine ira et studio* i forskningen. All historieskrivning innebär i detta perspektiv ett partitagande. Publicerade forskningsresultat bedöms i förhållande till vem som gynnas av dem i den politiska kampen.

Bent Jensen har vid sidan av sin forskning i Sovjetunionens historia undersökt danska intellektuellas ställningstaganden till denna stat.¹ Han har också granskat och i sina analyser använt begreppet 'totalitarism'. Detta begrepp, som leder sina rötter tillbaka till språkbruket i fascismens Italien, har i historievetenskapen använts som teoretisk grund för jämförelser mellan det nazistiska Tyskland och Sovjetunionen under Lenin och Stalin.² Dessa två omständigheter, att vid bedömningen av händelser i sovjetisk historia nämna hur framstående danska intellektuella har förhållit sig till dem, och att behandla Nazityskland och Sovjetunionen med samma begreppsapparat, har gjort Bent Jensen till en kontroversiell historiker. Danska historiker och journalister – flera nämns i *Gulag og glemsel* och återfinns i dess personregister – har menat att Jensen är omoralisk, då han i sin redogörelse för terrorn och massmorden i statens namn i Sovjetunionen har underlåtit att balansera dessa fakta mot de höga kommunistiska idealen. I samband med en offentlig debatt i Köpenhamn avbildades Bent Jensen som ett svin. Han har avfärdats som mccarthyist och producent av beställda misstänklighetsgörelser av vänstern och fredsrörelsen.³

I ett internationellt perspektiv är Bent Jensen inte avvikande eller enastående. Den internationella forskningen om Sovjetunionen under de senaste femtio åren har kännetecknats av heta meningsutbyten, inte minst beträffande terrorns omfattning och huruvida den kompensera-

¹ Bent Jensen, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*. København 1984.

² Bent Jensen, »Forsvar for et forældet begreb. Om totalitarisme-begrebet, dets brugere, kritikere og Sovjetunionen«, *Bidrag till Öststatsforskningen* 9:4 (1981), s. 93-116.

³ Se Bent Jensen, »En bestilt mistænkeliggørelse«, *Weekendavisen* 21.-27. juni 2002. (Även efterskrift i Bent Jensen, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*. Rev. udgave. København 2002.)

des av sociala framsteg och fann stöd i breda lager. Totalitarismteorin kritiserades och ifrågasattes av forskare som kallade sig revisionister. Efter det att Sovjetunionen hade upplösts och arkivmaterial om dess historia blev mera tillgängligt, inträdde debatten i en postrevisionistisk fas. Med det menas, att historikerna i Ryssland, USA och Västeuropa är eniga om att terrorn var omfattande, men också om att ledarnas politik inte bara byggde på terror utan även hade visst folkligt stöd. Den revisionistiska skolans nestor, den amerikanska historikern Sheila Fitzpatrick, summerade i en forskningsöversikt år 2004 vad hon uppfattade som det bestående resultatet av forskningsdebatten: revisionisterna hade visat dels att breda lager inom arbetarklassen stödde bolsjevikernas politik 1917, dels att Stalins utrensningar hade berett plats för en ny elit, som bar upp systemet efter andra världskriget.⁴ Därmed står det klart att det folkliga stödet var momentant och att de som accepterade terrorn var de som tjänade på den (och inte förstod att de själva också kunde bli offer).

Gulag og glemsel är inte i första hand ett bidrag till den internationella forskningen om Gulag och stalinismen. Boken är framför allt ett bidrag till informationen på danska om Gulag, om stalinismen som samhällssystem och om det intellektuella klimatet i Danmark under hela den epok, sovjetsystemet existerade. *Gulag og glemsel* är redigerad och skriven som en läsebok för folk i allmänhet. Det är fråga om en berättande framställning på ledig prosa, interfolierad med ett rikhaltigt bildmaterial – foton från Gulag och stalinistiska skämtteckningar – och utdrag ur samtida sovjetiska dokument och sentida vittnesmål.

Bent Jensens bidrag till den historiska kunskapen i Danmark hör emellertid även hemma i ett internationellt perspektiv. Den fungerar nämligen som en dansk motsvarighet till den franska antologin *Kommunismens svarta bok*.⁵ Denna var försedd med ett förord, där utgivaren Stéphane Courtois hävdade att antalet dödsoffer för kommunismen var 100 miljoner och att nazismens och stalinismens terror var sammanvävda historiska fenomen. Bent Jensen kan inte undgå att ta ställning till antalet offer eller till jämförelsen mellan stalinismen och nazismen. Detta är nämligen stora saker i den internationella debatten. Dels finns det från kommunistiskt håll en tendens att göra antalet offer och inte

⁴ Sheila Fitzpatrick, »The Rise and Fall of the Baggy-Trousered Barbarians«, *London Review of Books*, 20:16 (2004), s. 10.

⁵ *Kommunismens svarta bok*. Stéphane Courtois m.fl (red.). Stockholm 1999 (fr. orig. Stéphane Courtois et al., *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression*. Paris 1997, ty. övers. med tilläggskapitel om DDR: *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. München & Zürich 1998).

massmördandet i sig till den centrala stridsfrågan, dels finns det från samma håll en tendens att argumentera för tesen att kommunismens höga ideal gör att man inte kan betrakta offren på samma sätt som man betraktar offren för nazismen.⁶ Jensen bygger sin slutsats på data som har hämtats ur sovjetiska arkiv under eftersovjetisk tid. Han tar också hänsyn till de argument och tolkningar som återfinns i den nutida forskningen. Dödsoffren för perioden 1918-1953 blir enligt Jensens uträkningar mellan 23 och 30 miljoner. De fem kategorier som han delar in dödsoffren i fungerar även som struktureringsprincip för framställningen i *Gulag og glemsel*. Perioderna är inbördeskriget 1918-1922 och hungersnöden i krigets spår (12-17 miljoner dödsoffer), avkulakiseringen 1930-1933 (0,5-0,6 miljoner offer), svälten 1932-1933 (4-5 miljoner offer), Gulag (4-5 miljoner dödsoffer av totalt 20 miljoner internerade i läger och förvisade 1930-1953), och arkebuserade (1-1,5 miljoner).

Bent Jensen hävdar att alla de fall av våldsamt död som han nämner var resultatet av medvetna handlingar av Lenin och Stalin och deras närmaste män. Han poängterar att likvideringen av politiska motståndare och av befolkningskategorier som kunde uppfattas som potentiella hot mot den etablerade ordningen ingick i bolsjevikernas öppet deklarerade program. Med anledning av att den internationella forskningen om terrorn och Gulag som ovan nämnts har framhåvt de lokala initiativens betydelse, konstaterar Jensen inte bara att de dokument som numera är tillgängliga visar att Lenin och Stalin verkligen gav order om massrepressioner och bär ett personligt ansvar för terrorn. Han påpekar också, att den ledande revisionisten, Sheila Fitzpatrick, i två stora verk från 1990-talet, *Stalin's Peasants* (1994) och *Everyday Stalinism* (1999) övergav sin gamla tes och framhävde regimens och statens roll i terrorn. Fitzpatrick har dessutom senare, som jag nämnt ovan, verkligen understrukit att folkets aktiva roll var synnerligen ringa.

Bent Jensen både dokumenterar och diskuterar olika sidor av det sovjetiska förtryckarsystemet. Hans skildring är en kraftfull plädering för tesen att de stora människoeffren var resultatet av en medveten och avsiktlig politik där det främsta syftet var att befästa ledarnas personliga makt. Både Lenin och Stalin uppfattade sig som historiens utvalda redskap med mandat att offra miljontals människor för utopiska mål. I det-

⁶ Gerd Koenen, »Der verstörende Unterschied – Warum Stalinismus und Nazismus doch nicht über einen Kamm zu scheren sind«, och Christian Semler, »Das Elend linker Immunisierungsversuche«, båda i *Der rote Holocaust und der Deutschen. Die Debatte um das »Schwarzbuch des Kommunismus«*. Horst Möller (Hg.) München & Zürich 1999 s. 102-3 resp. s. 188.

ta perspektiv framstår det som meningslöst att uppehålla sig vid att visa samhällsfunktioner under vissa tider fungerade normalt i Sovjetunionen. De berörs inte heller av Jensen.

En annan sida av den sovjetiska verkligheten som Bent Jensen inte alls berör är kulturens roll, det vill säga litteraturen, måleriet, filmen och musiken. Den enda beståndsdel som berörs är arkitekturen, men även detta sker i begränsad omfattning. Det görs i form av återgivande av fotomontage ur Igor Golomstocks bok *Totalitarian Art*, där stalinistisk och nazistisk monumentalarkitektur, exempelvis planerna för Moskvas respektive Berlins centrum, visas sida vid sida, och där likheterna framstår som påfallande.⁷ Problemet med detta slags argumentation är, som den svenske konstvetaren Anders Åman har framhållit, att allt samband mellan politiska ideologier och arkitektur är godtyckligt. I sin bok om arkitekturen under stalinismen skriver Åman:

Frågan är inte om arkitekturen är beroende av ideologierna utan hur. Svaret är: inte genom fasta, oupplösliga förbindelser utan genom historiskt betingade konstellationer, med begränsad giltighet både i tid och rum.⁸

Empire State Building och Chrysler Building i New York var monumentalistiska inspirationskällor för Stalinarkitekturen. Hela The Mall i Washington, från Capitol Hill och via de stora museerna till Lincoln Memorial är lika »totalitära« som de sovjetiska och nazityska motsvarigheterna. Stalinarkitekturen verkade inte avskräckande på framstegsoptimister i västvärlden (till skillnad från Albert Speers motsvarande nazistiska arkitektur!).⁹

Filmen har spelat en mycket viktig roll för legitimeringen av sovjet-systemet i omvärldens ögon. Medan Leni Riefenstahls filmer om den nazistiska partidagen i Nürnberg 1934 och om de olympiska spelen i Berlin 1936 idag bara ses som tekniskt skickliga men ideologiskt motbjudande produkter av den nazistiska världsåskådningen och som hyllningar till en människosyn som även inbegrep eutanasi av »mindervärdiga« och förintelsen av judarna, så visas än idag, precis som under sovjettiden, Sergej Eisensteins filmer om revolutionerna 1905, *Pansarkrys-*

⁷ Igor Golomstock, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*. London 1990.

⁸ Anders Åman, *Arkitektur och ideologi i stalintidens Östeuropa. Ur det kalla krigets historia*. Stockholm 1987, s. 260.

⁹ Se Sona Stephan Hosington, »'Ever Higher': The Evolution of the Project for the Palace of Soviets«, *Slavic Review* 62:1 (2003), s. 41-68.

saren *Potemkin* och 1917, *Oktober*, ja till och med *Generallinjen*, en propagandafilm för stalinismen, som exempel på högtstående konst med ett humanistiskt budskap. Riefenstahl är med rätta känd som propagandist för nazismen. Eisenstein är mest känd som en filmkonstens förnyare och ett konstnärligt geni.¹⁰ Bent Jensen tar inte upp denna emotionella, om man så vill konsthistoriska grund till stalinismens förmåga att fascinera människor som betraktar sig som moderniseringens apostlar och vilka uppfattar Sovjetunionen som ett progressivt, om än havererat projekt men Nazityskland som reaktionär historisk verklighet.

Gulag og glemsel beskriver det sovjetkommunistiska systemet som en återvändsgränd. Det isolerade för sju årtionden Ryssland från resten av världen. Det medförde inte bara stora förluster i människoliv utan även svåra levnadsvillkor för befolkningens flertal. Ryssland blev inte ett modernt samhälle i betydelsen en välfärdsstat med goda bostäder, effektiv sjukvård, ett diversifierat kulturliv och människor som kunde röra sig och diskutera fritt och själva välja sina politiska ledare. Jensen visar att själva premissen är fel hos dem som hävdar att priset för den sovjetiska samhällsomdaningen visserligen var högt men ändå gav folket något. Historikern vid *Dansk center for Holocaust og Folkedrabsstudier* Cecilie Felicia Stokholm Banke har i en recension av Jensens bok mycket tydligt formulerat hur denna felsyn såg ut:

... i flera årtionden såg man med beundran på den hårdhänta men till synes effektiva modernisering som ägde rum i den nya Sovjetunionen. [–] Detta var snabb och kompromisslös samhällsförändring genomförd utan sedvanliga kompromisser och kohandel, utan synligt folkligt motstånd. [–] Alla de många miljoner offer som dog i kölvattnet efter bolsjevikernas tvångskollektivering och strömlinjeformade politiska styrning glömdes bara bort. Det var priset för det perfekta samhället.¹¹

Cecilie Felicia Stokholm Banke konstaterar att Bent Jensen »i snart tre årtionden« har kämpat mot denna glömska i Danmark. En viktig poäng i *Gulag og glemsel* är emellertid att denna »glömska« inte har varit orsakad av brist på information utan av att information om faktiska förhållanden i Sovjetunionen uppfattades som ett hot mot det socialistiska projektet i Danmark. Istället för att delta i en kritisk diskussion om verk-

¹⁰ Se Eckhard Jesse, »Die einäugigen Vergleicher. Ist der intellektuelle Bann des Kommunismus wirklich gebrochen?«, *Der rote Holocaust und der Deutschen*, s. 109-10.

¹¹ Cecilie Felicia Stokholm Banke, »Inte ett ord om offren«, *Sydsvenska Dagbladet* (Malmö) 27.03.2003.

ligheten i Sovjetunionen under Lenin och Stalin, ägnade sig en del av den danska kultureliten på vänsterkanten åt att demonisera Bent Jensen enligt den uråldriga maximen att om budskapet är olämpligt så skall budbäraren oskadliggöras.

Bent Jensen har valt att inte framställa Gulag som del i ett moderniseringsprojekt. En motsatt hållning i den nutida forskningen intas av Anne Applebaum. Hon varken förskönar eller försvarar terrorn men kan genom att använda material från säkerhetstjänsten visa att Gulag av de sovjetiska ledarna faktiskt sågs som ett medel för modernisering av ekonomin.¹² Hennes bok *Gulag* publicerades efter *Gulag of glemsel*. Bent Jensen har inte kunnat ta ställning till hennes tes. Han har dock givit en vederhäftig, på egen forskning baserad redogörelse för den mörka sidan av Sovjetunionens historia under Lenin och Stalin.

Det märkvärdiga med Bent Jensen som samtidshistoriker i Danmark är således inte att han skulle ha presterat häpnadsväckande forskningsresultat. Han är helt enkelt en samvetsgrann forskare, som redovisar analyser grundade på egen forskning i primärmaterial och på rysk och amerikansk historisk forskning om Sovjetunionen. Det märkvärdiga är att de resultat beträffande historiska händelser i Sovjetunionen och reaktioner på dessa händelser i Danmark som han presenterade på 1980-talet medförde en intellektuell marginalisering och fördömanden från personer som inte själva var vare sig specialister eller experter på ämnet. Det är uppenbart att den danska offentliga debatten om Sovjetunionens historia har skett delvis isolerat från den internationella forskningen och debatten. Bent Jensen nämner några exempel på denna provinsialism i »En bestilt mistænkeliggørelse«. Namnen torde vara välkända för danska läsare.

Gulag og glemsel är krönet på en gedigen forskargärning. Bokens utformning visar att den vänder sig till en bred publik. Det är fråga om populärvetenskap i ordets bästa mening.

Kristian Gerner

¹² Anne Applebaum, *GULAG. A History of the Soviet Camps*. London 2003.